

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING ARAB TILIGA OID ASARLARI
TAHLILI

Fahrutdinova Nodirabegim Jasur qizi

Fahrutdinova Nodirabegim Jasur qizi O'zDJTU Sharq filologiyasi

2-kurs talabasi

tel: +998 934271927

Umurzakova O.

ummumanzura@gmail.com

Ilmiy rahbar:

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:01.07.2025

Revised: 02.07.2025

Accepted:03.07.2025

KALIT SO'ZLAR:

*mufassal, qit'a, nahv,
sarf, bob, tamoyil,
samiym, unmuzaj*

*Ushbu maqolada arab tili rivojiga ulkan hissa
qo'shgan Mahmud Zamaxshariyning asarlari, ular
haqida ma'lumotlar, yozilish uslubi va tasnifi,
hozirgi kundagi ahamiyati, foydalari haqida
keltirilgan. "Al Mufassal" va "Muqaddimat ul-
adab" kitoblarining o'ziga xos jihatlari uslub va
xususiyatlari, nashri va tarjima qilingan nusxalari
haqida keltirilgan.*

الأساليب البالغة في "المفصل في صنعة الإعراب" و

المقدمة الأدب" لمحمود الزمخشري

ملخص

في نفسها أعمال الملاحه محمود الزمخشري الذي أسهم في تطوير اللغة العربية و المعلومات هذه المقالة جمع
العلمية عنها و أسلوب كتابتها و تصنيفها و أهميتها اليوم و فائدتها في تعليم اللغة العربية.و مع ذلك نمثل عن كتابة

الآثار "المفصل في صنعة الإعراب" و "المقدمة الأدب" و خصيصةهما و نشرهما و نسخ الذين ترجموا في هذا
الباب

الكلمات الرئيسية: mufassal, qit'a, nahv, sarf, bob, tamoyil, samiym, unmuzaj:

Til-jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir. Kishilik jamiyati til bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til yordamida ular o'zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Til nasldan naslga, avloddan avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyotining mahsulidir.

Arab tili – Somiy tillar guruhining janubiy tarmog'iga mansub tildir. Yaqin va O'rta Sharq hamda Afrika shimolidagi yigirmadan ortiq mamlakatning rasmiy davlat tili hisoblanadi. Arab tilida 300 mln. dan ortiq aholi gaplashadi.

Bizga qadimiy Arab tili miloddan avvalgi 5 – 4-asrlarga taalluqli obidalar orqali ma'lumdir. U mumtoz arab tilining paydo bo'lishiga zamin bo'lgan. Mumtoz arab tilining leksik va grammatik shakllanishi V - VII - asrlar, shoirlarining og'zaki ijodlarida namoyon bo'la boshlagan. Arab tarjimashunosligi tamoyillariga oid ko'plab adabiyotlar "Arab adabiyoti" kutubxonasida VII-XIX asrlarda arab adabiyotining muhim asarlarini arabcha nashrlari va inglizcha tarjimalari mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Shu qatorda Xorazmda tug'ilib, sharqda "Ustod ul-arab val-ajam" ya'ni "Arablar va arab bo'lmaganlar ustoz", "Xorazm faxri" kabi sharaflil nomlarga sazovor bo'lgan O'rta Osiyolik allomalardan biri- Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariydir. U dastlabki bilimini Zamaxsharda-o'z otanasidan oladi, xat-savodli bo'ladi. Mahmud o'z bilimini

oshirish,ilm bobida mukammal bo'lish maqsadida Xorazmga (Urganchga, so'ngra esa Buxoroga) yo'l oladi. Ushbu shaharlardagi madrasalarda o'zining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshiradi. Bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Isfaxon, Bog'dod, Makka, Marv, Nishopur, Shom,

Hijoz va Iroq kabi madaniyat taraqqiy qilgan shaharlarda bo'ladi, etuk allomalardan, olimu fozillardan ilm sirlarini o'rganadi, tinimsiz mehnat qiladi,doimiy izlanishda bo'ladi. Shunga ko'ra Mahmud az -

Zamaxshariy o'z zamonasining buyuk allomasiga, ilm-fan homiysiga, dong'i ketgan mashhur kishisiga aylandi.

Buyuk alloma avlodlar uchun ulkan boy ilmiy meros qoldirdi. U tilshunoslik, lug'atshunoslik, jo'g'rofiya, adabiyot, aruz, tafsir, hadis, fiqh va qiroat ilmiga oid 50 dan ortiq asar yaratdi, ko'plab she'rlar yozdi.

Mashhur tarixchi Ibn al Qiftiy Mahmud Zamaxshariy haqida shunday deydi "Zamaxshariy ilmu adab, nahv va lug'at bobida o'zgalarga misol (namuna) bo'ladigan alloma edi"¹⁹,, desa, Misr tarixchisi ibn Tag'riberdi esa Mahmud Zamaxshariy shayx, buyuk alloma, o'z davrining yagonasi, o'z asrining eng peshvosi va imomi bo'lgan",- deydi.

Buyuk imom Zamaxshariy tilshunoslik bobida ham qator asarlar yaratdi,bu asarlar dunyo tilshunosligi fanida alohida qadrlanadi. Mahmud az - Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari:

¹⁹ Maqola: "Mahmud az-Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari"; Dildora Musinova; bukhari.uz; imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi;2021-yil; 20-may;

1. “Al mufassal fi san’ati il-i’rob” (E’rob san’ati haqida mufassal kitob)
2. “Al - muhojat bil - masoil an - naxviya av al- axajiy an - nahviya”
(Grammatik masalalarga oid jumboqlar)
3. “Al-unmuzaj fin-nahvi” (Grammatik namunalar haqida)
4. “Samiym ul-arabiya” (Arab tilining negizi)
5. “Al-mufrad val-muallif fi-n-nahvi” (Grammatikada birlik va ko‘plik)
6. “Al-mufrad val murakkab fil-arabiya” (Arab tilida birlik va ko‘plik)
7. “Al-amaliy fin-nahvi” (Grammatik qoidalarda orfografiya)
8. “Diyvon ut-tamoyil” (Assimilyatsiya haqida devon)
9. “Muqaddimat ul-adab” (Adabiyotga kirish)²⁰

Arab tili grammatikasiga oid asarlar ichida Zamaxshariyning “Al - mufassal” kitobi alohida o‘rin tutadi. Ayni asar arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tadqiqot bo‘lib, u musulmon olamida mashhur bo‘lgan va yuksak baholangan.

Zamaxshariyning “Al-Mufassal” asarida grammatikaga oid masalalar so‘z turkumlari-ot, fe‘l va yuklamalar orqali o‘rganilgan. Asarning har bir bo‘limida morfologiya va sintaksis masalalari ko‘rib chiqilgan. Asar fonetika bo‘limi bilan yakunlanadi. Arab tilidagi nahv va sarfni o‘rganishda muhim dasturiy manba sifatida azaldan Sharqda ham, G‘arbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi.

Zamaxshariyning “Mufassal”ni yozishdagi uslubi farqli bo‘lib, nahvdagi taqsimlanishida kalimalarni uchga bo‘lib: ismlar, fe‘llar, harflar va nahv, sarfga ko‘ra

²⁰ “Tilshunoslik nazariyasi”; Bakalavriat talabalari uchun o‘quv qo‘llanma; F.Sharipov; Guliston 2024 y; 11-bet;

yuqorida keltirilgan uch turda mushtarak soʻzlarga ajratgan holda yondashgan. Bu usul oʻrganuvchiga eng yengil usul boʻlib, undan keyingi olimlar ham mana shu sinflanishni asos qilib olib kitoblar yozishgan. Bu kitobga yozilgan sharhlar “Kitob sharhlari” degan nomni olgan boʻlib, ular ibn Yaʼish sharhi, Saxoviy sharhi va ibn Hojib sharhlaridir. oʻquvchi uchta sharhni bir-biriga solishtirib, undagi qoʻllanilgan metodlar orqali asl manbabi oson tushunishiga turtki boʻladi. Muallif “Mufassal” kitobining soʻz boshida shunday yozadi:”Mendan barcha boblarni oʻz ichiga olgan, arab tiliga uni oʻqish bilan yetishiladigan, barcha uchun mos, tartibli bir qoʻllanma soʻrashdi...!”, va yana:” Bu shunday tartibdaki, oʻquvchi u orqali uzoqdagi maqsadga yaqin yoʻl bilan erishadi²¹”.

Bu kitobning eng qadimiy nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida No 11459 raqami ostidagi nusxa boʻlib, u 1357—1358 yillarda xattot Qutbiddin Sheroziy tomonidan kichik nasx xatida koʻchirilgan.

Koʻpchilik olimlar ilmiy qimmatini jihatidan Zamaxshariyning “al Mufassal” asari arab tilini oʻrganishda taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (vaf. 796) grammatikaga oid mashhur "الكتاب" kitobidan keyin ikkinchi oʻrinda turadi, deb taʼkidlaganlar. Bu asar oʻsha davrning oʻzidayoq arab xalqlari oʻrinda katta eʼtibor qozonadi va arab tilini mukammal oʻrganishda asosiy qoʻllanmalardan biri sifatida keng tarqaladi. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso kimda-kim Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga va bosh-oyoq sarpo sovgʻa inʼom qilishini vaʼda beradi. Bir qancha kishilar asarni yod olib, hokimning mukofotiga sazovor ham boʻlganligi

²¹ Educatinal research in universal sciences; “Al Mufassal fi sanʼati eʼrob” asarida nahv olimlarining fikrlari; Asqarova Saida;2023-y;583-584-betlar;

manbalarda keltirilgan.²² Birgina shu misolning o'ziyiq Zamaxshariy asarining qanchalik yuksak baholanganligini ko'rsatadi.

“Al- Mufassal”ning bir qadar ixchamlashtirilib, muxtasar holga keltirilgan nusxasi “Al-Unmuzaj” («Namuna») nomi bilan ataladi. Bu asarning qo'lyozma nusxalari xorijiy mamlakatlarda saqlanib, Toshkentda uning o'nga yaqin bosma nusxalari mavjud. O'zbekistonlik sharqshunos olim Abduhofiz Abdujabborov “Al-Unmuzaj”ni arabchadan o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirgan.

Arab tili grammatikasi va o'zi ijod etgan davr arab tilining iste'molda bo'lgan barcha so'z va iboralarini qamrab olgan yana bir kitobi “Muqaddimat-ul-adab” kitobidir. Arab so'zlari va ularning etimologiyasiga e'tibor bergan holda, mukammal lug'at holida bergan, dastlab, muallif tomonidan arabcha-forscha-turkiycha (xususan, muallif so'zlashgan til qadimgi xorazmcha) so'zlardan iborat holda yaratilgan. Muallif ushbu asarni arab bo'lmagan ajamliklar hamda mahalliy aholiga arab tilini o'rgatish, arab tilida so'zlashish va tushunishga imkon beruvchi qo'llanma maqsadida yaratgan. Asar muallif yashagan davrining o'zidayoq bir necha nusxada ko'chirilgan. Xususan, ilk O'rta asrlarda Xorazmda hukm surgan hukmron sulola vakili Xorazmshoh Otsiz ushbu asarga moyillik bildirib, allomadan o'z shaxsiy kutubxonasi uchun nusxa ko'chirib berishini so'ragan.²³ So'ngra Zamaxshariy xattotlik ilmini puxta egallagani sababli, hukmdor kutubxonasi uchun shaxsan o'zi bu asarni ko'chirib beradi, xatto, hukmdorning e'tirofi, e'tibori va rag'batiga tushgan bu asar, darhaqiqat, o'z davrida tilshunoslik, leksikografiyaning

²² Mahmud az-Zamaxshariy; Nozik iboralar; sharhlar muallifi va tarjimon U.Uvatov; T.; Kamalak; 1992; 25-26-betlar;

²³ Mahmud az-Zamaxshariy asarlarining manbalari; Nigora Sulaymonova; Bookmany print; Toshkent-2022; 55-56 betlar;

asosiy darsligiga aylandi. Qo‘lyozma 533 varoqdan iborat bo‘lib, sahifalar lotin alifbosining kichik “a” va “b” harflari bilan belgilangan. Asarning grammatik qoidalar berilgan qismi to‘laligicha yetib kelmagan bo‘lsa-da, lug‘at qismining barcha fasl va boblari to‘liq berilgan. Asar oxiri ushbu nusxada kolofon bilan tugallangan, unda asarning yozilgan yili va tugallanish vaqti hijriy yil hisobida, abjad usulida “qit‘a” janri orqali ifodalangan. Asar quyidagi qismlar va boblar, fasllardan tashkil topgan:

1. Muqaddima;(v 001 b – 005 b)
2. Lug‘at qismi; (v 006 a – 533 a)
 - a) Fe‘llar bobi;
 - b) Harflar bobi;
 - c) Ismlarning turlanishi;
 - d) Fe‘llarning tuslanishi
3. Xotima qismi (v 533 b)²⁴

Matn arab grafikasida yozilgani uchun harflardagi nuqtalar, harakatlar muhim hisoblanadi, siyohlarning sahifalarga o‘tib qolgani qo‘shimcha nuqta va harakatlarning orttirib, so‘zlarning noto‘g‘ri o‘qishga olib keladi.

“Al Mufassal fi san’atil i’rob” va “Al muqoddimatul-adab” asarlaridagi uslublar bilan tanishadigan bo‘lsak, eng avvalo, ularning yozilgan davri va vaqti diqqat e’tiborni tortadi. Chunki aynan shu sababli yondashilgan uslublar, qo‘llanilgan iboralar farqlanadi. “Al Mufassal fi san’atil i’rob” asari Makkaga sayohat qilgan vaqtlarida, ba’zi manbalarda

²⁴ Theory of scientific researches of whole world; Mahmud Zamaxshariyning “Muqoddimat ul-adab” asarining tarkibi va mazmuniy tavsifi; Muhammadova unisa; 2024-yil;

bir yarim, ba'zilarida esa ikki yarim yil ichida yozilgan va 1121-yil yozib tugatilgan. Asardagi 3-bob, "Mansubotlar" bo'limi hisoblanib, 9-fasli "Hol" haqidagi fasl hisoblanadi. Bunday daqiq, keng va atroflicha tafsiflash mashhur "Durusun nahv" va "Kofiya" asarlarida keltirilgan "Hol" haqidagi vasflardan ancha farq qiladi. Shu sababli ham asar "O'zgarishlar san'atining mufassal bayoni" deya bejiz atalmaydi. Asarda arab tilidagi "Hol" ta'rifi bitta mavzuda ta'riflanmagan, balki uch qism: hol, holiy jumla va hol omilini yashiringan holati bayon etilgan. Mana shu faslga yondashilgan uslubning ba'zi qismlarini yoritishga harakat qilamiz.

الحال: الفصل التاسع

ولها بالظرف شبه الحال بالمفعول من حيث أنها فضلة مثله جاءت بعد مضي الجملة: شبه المفعول والظرف شبه خاص من حيث أنها مفعول فيها ومجيئها لبيان هيئة الفاعل أو المفعول وذلك قولك ضربت زيداً قائماً تجعله حالاً

To'qqizinchi bob: Hol

Hol-maf'ulga va zarfga o'xshash bo'ladi. Holning maf'ulga o'xshash jihati shuki, u ham maf'ulga o'xshab o'zidan oldingi o'tgan gapga qo'shimcha ravishda kirgan bo'ladi. Bundan tashqari uning zarf bilan o'ziga xos o'xshashligi bo'lib, hol unda to'ldiruvchi vazifasida, foil yoki maf'ulning ko'rinishini, holatini bayon qilish uchun keladi. Shu sababli: "Zaydni turgan holimda urdim", -degan so'zing uni holga aylantiradi.

الجملة الحالية

ولا تخلو من أن تكون اسمية فعلية فإن كانت اسمية فالواو إلا ما شذ من قولهم كلمته فوه إلى .والجملة تقع حالاً
فإن كان .وإن كانت فعلية لم تخل من أن يكون فعلها مضارعاً أو ماضياً .في، وما عسى ان يعثر عليه في النذرة
مضارعاً لم يخل من أن يكون مثبتاً أو منفياً²⁵

Hol jumla holida kelishi

Jumla-hol bo‘lib kelishi ham mumkin, u ismiy yoki fe‘liy jumla bo‘lishing ahamiyati yo‘q. Agar ismiy jumla bo‘lsa, u “vov” bilan keladi faqatgina kam uchraydigan, og‘izdan-og‘izga o‘tib kelgan so‘zlar va nodir holatlarda sodir bo‘luvchi holatlarda bunday bo‘lmaydi. Agar fe‘l moziy yoki muzore’ zamonida bo‘lsa ham jumla hol bo‘lib kelishi va uning manfiy yoki musbat bo‘lib kelishi ham mumkin bo‘ladi.

Keltirilgan misollar orqali biz mavzu qanchalik chuqur va mufassil yoritilganiga guvoh bo‘lamiz.

“Muqoddimat ul-adab” asari esa Makkaga ikkinchi bor sayohat qilganida, ya’ni 1137-yil yozilgan. Ikki asar orasida uslublar keskin farq qiladi, bu asar ko‘proq lug‘aviy-teologik asar hisoblanib, grammatik qoidalar kam zikr etilgan bo‘lib, asosan so‘zning lug‘aviy shakllari uch til arab, fors va eski turkiy tillarda keltirilgan bo‘lib, ko‘plik ya’ni ja‘m yasash ham turlarga bo‘lingan. Masalan ismlarda:

”آت” qo‘shimchasini qoshish orqali:

قَصَبَاتٌ	قَصَبَةٌ
ingichka qamishlar	ingichka qamish

”ا” ziyoda qilish orqali:

للزمخشري "المفصل في صنعة الإعراب" كتاب 25
pdf: <http://www.al-mostafa.com>;

أَطْيَانٌ	طِينٌ
loylar	loy

”و” ziyoda qilish orqali:

سُهُولٌ	سَهْلٌ
osonliklar	osonlik

Fe'llarda esa juda ajoyib va o'zgacha tarzda bir so'zning ma'nosi tushuntirilgan. Chunki bir so'z bir xil holatda yozilsa ham, turli xil ma'nolarni ifoda etishi mumkin. Masalan ”نَشَرَ” fe'li:

نَشَرَتْ عَلَى زَوْجِهَا ²⁶	نَشَرَ مِنْ مَكَانِهِ
U turmush o'rtog'iga itoatsizlik qildi	U joyidan ko'tarildi

Bundan ko'rishimiz mumkinki, bir so'zning ikki xil ma'nosi asarda gaplar orqali tushuntirilgan, bu bilan o'quvchiga ularni osongina eslab qolish imkonini beradi. Jumlalar arab, fors va eski turkiy tillardagi bayoni keltirilgan. Shu bilan birga fe'llarning sulosiy mujarrad, mazid boblari ham misollar bilan ko'rsatilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Zamaxshariy har bir asarida arab tilining boy va nafis jihatlarini, ham leksik, ham morfologik va ham teologik holatlarini atroflicha bayon etgan bo'lib, tilning murakkab, chalkash o'rinlarini oson va tushunarli uslubda tuhsuntirib bergan. Ikki asar uslubining xilma-xilligining sababi davr va talabga qarab

، للزمخشري، في لبسها "المقدمة الأدب" كتاب²⁶
noor-book.com

turlicha bo‘lgan. “Al Mufassal fi san’atil i’rob” asarida muallif grammatik jihatdan chuqur yondashgan bo‘lib, mukammal tarzda yoritib bergan. “Al muqoddimatul-adab” asari esa Makkaga ikkinchi safari asnosida yaratilgan bo‘lib, aynan arab bo‘lmagan insonlar oson tushunishlari uchun lug‘at shaklida keltirilgan, ular qiynalmasliklari uchun sodda va yengil tarzda berilgan. Asarning grammatik jihatlari nisbatan kamroq va teologik bayoni mukammallashtirilgan. Shu sababli bu ikki asar turli xil tillarga tarjima qilinib, hozirgacha boshlang‘ich, o‘rta va yuqori darajadagi tolibi ilmlarga mos bo‘lganligi sababli arab tilini o‘ranishda eng go‘zal debocha va dasturi-amal sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar/References:

1. للزمخشري "المفصل في صنعة الإعراب" كتاب pdf: <http://www.al-mostafa.com>;
2. للزمخشري، في لبسها "المقدمة الأدب" كتاب ، noor-book.com;
3. Marcin Grodski, “The book about Mufassal”; english edition; 47-48 pages;
4. “Tilshunoslik nazariyasi” F.Sharipov; Bakalavriyat talabalari uchun elektron majmua; Guliston 2024;
5. “Shuruhul kitab”(Mufassal sharhlari); Abariy, Komil Jabariy Amin; Urdun, 2000-yil;
6. “Al-mufassal fi san’ati e’rob”; Asqarova Saida; Educational Research in universal sciences; 2023-yil;

7. Muhammadova Munisa; “Muqaddimat-ul-adab” asarining tarkibi va mazmuniy tavsifi;
8. “O‘zbek adabiyoti” sayti; rasul.template.uz; “O‘z davrining yagonasi”; 23-bet;
9. Tilshunoslik nazariyasi”; F.Sharipov; Guliston 2024 y;
10. Esiconf.com-2024; Theory of scientific researches of whole world

